

*Абдиева Айша Мухаматкуловна, Рысбаева Жамила Толоновна,
Миталип уулу Азаматкул*
**СОВЕТТИК, ПОСТСОВЕТТИК ОКУМУШТУУЛАРДЫН ӨСҮМДҮКТӨР
ДҮЙНӨСҮН ТААНЫП БИЛҮҮ БОЮНЧА ИЗИЛДӨӨЛӨРҮ**
*Абдиева Айша Мухаматкуловна, Рысбаева Жамила Толоновна,
Миталип уулу Азаматкул*
**ИССЛЕДОВАНИЯ СОВЕТСКИХ, ПОСТСОВЕТСКИХ УЧЕНЫХ ПО ПОЗНАНИЮ
РАСТИТЕЛЬНОГО МИРА**
Abdieva Aisha Mukhamatkulovna, Rysbaeva Jamila Tolonovna, Mitalip uulu Azamatkul
**RESEARCH BY SOVIET AND POST-SOVIET SCIENTISTS ON THE KNOWLEDGE
OF THE PLANT WORLD**

УДК. 39: 573.2 (575.2) (04)

Аннотация. Бул макалада кыргыздардын чарбачылыкта, күндөлүк турмушта, көл өнөрчүлүктө, сулуулук каражаты катары, элдик медицинада, элдик ветеринарияда ж.б. флораны пайдалануунун кылымдар бою топтолгон элдик тажрыйбасы коомдук жана табигый илимдердин өкүлдөрү тарабынан изилденип келе жаткандыгы туурасында маалыматтар берилген. Автор XIX к. аягынан тарта орус окумуштуу-саякатчыларынын Орто Азияга байма-бай келиши, анын ичинде кыргыз жерине кызыгуулары, бул аймактардын флора жана фаунасы боюнча илимий эмгектерине токтолот. Ошондой эле, постсоветтик республикаларда XX к. акырынан тарта бул багытта атайын изилдөөлөрдүн жүргүзүлүүсү жана жарыяланган бир топ илимий эмгектер жөнүндө берилет. Илим жаатындагы “Этноботаника” илимий багытынын калыптанышы, этнология илими менен тыгыз байланышы жөнүндө жана бул багытта Кыргызстанда алгачкы кадамдардын жасалышы, бирок атайын изилдөөлөрдүн жок экендигине токтолот.

Негизги сөздөр. чарбачылык, элдик медицина, этноботаника, этнология, маданият, орус окумуштуулары, фольклор, флора, фауна.

Аннотация: В данной статье рассматривается многовековой народный опыт кыргызского народа об использовании флоры в хозяйстве и быту, как средство красоты, продления молодости, народной медицине, народной ветеринарии и др., этот вопрос мало изучен представителями общественных и естественных наук. В материалах о частых визитах российских ученых и путешественников в Центральную Азию, в том числе на кыргызскую землю в XIX веке отражены в том, что их интерес сосредоточены на флоре и фауне этих регионов. В статье также представлены специальные исследования в этой области и ряд опубликованных научных работ в постсоветских республиках в XX в. Автор рассказал о формировании научного направления «этноботаника» в области науки, его тесной связи с наукой этнологии и первых шагах в этом направлении в Кыргызстане, но и об отсутствии специальных исследований.

Ключевые слова. хозяйство, народная медицина, этноботаника, этнология, культура, русские ученые, фольклор, флора, фауна.

Annotation. This article discusses that the centuries-old folk experience of the Kyrgyz people in the use of flora in the economy, everyday life, as a means of beauty, folk medicine, folk veterinary medicine, etc. has been little studied by representatives of social and natural sciences. Shown are the frequent visits of Western and Russian scientists and travelers to Central Asia, including the Kyrgyz land in the 19th century, their interest is focused on the flora and fauna of these regions. There will also be presented special studies in this area and a number of published scientific works in the post-Soviet republics in the twentieth century. The author spoke about the formation of the scientific direction "Ethnobotany" in the field of science, its close connection with

the science of ethnology and the first steps in this direction in Kyrgyzstan, but also about the lack of special research.

Key words: economy, folk medicine, ethnobotany, ethnology, culture, Russian scientists, folklore, flora, fauna.

Кыргызстанда совет мезгилинде этнографиялык изилдөөлөр россиялык илимий мекемелердин кызматкерлери тарабынан жүргүзүлгөн. Кыргыздардын флораны пайдалануусу тууралуу кол өнөрчүлүк боюнча жазылган илимий изилдөөлөрүндө аздыр-көптүр чагылдырылат. Бирок алардын көпчүлүгү Кыргызстандын түндүк бөлүгүндө жашаган кыргыздардын арасында жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн материалында жазылган. Кыргызстандын түштүк-батыш райондоруна тиешелүү материалдарды чагылдырган эмгектер саналуу гана жана толук абалды көрсөтө албайт.

Ириде таланттуу окумуштуу, кыргыз этнография илимине негиз салуучулардын бири С. М. Абрамзондун эмгегин белгилөөгө болот. Анын көп жылдык изилдөөсүнүн натыйжасында топтолгон материалдары эл арасынан жыйналгандыгы менен баалуу болуп саналат. Окумуштуу кыргыз этнографиясынын ар кыл маселелерин: этногенезин, салттуу чарбачылыгын, үй-бүлө жана нике мамилелерин, үй тиричилигин, ырым-жырым жөрөлгөлөрүн, элдик салттуу дарыгерчилигин ж. б. ар тараптуу изилдөөгө алган жана фундаменталдуу эмгектерди жараткан. Бизди кызыктырган маселелер автор тарабынан жазылган макалаларда, монографияларында дыйканчылыкка, кол-өнөрчүлүккө, материалдык маданиятка (турак-жайы, эмгек куралдары, үй буюмдары, кийим-кечелери, тамак-ашы ж. б.), элдик искусствого арналган бөлүмдөрүндө белгилүү бир өлчөмдө алынган [1, 1971].

Кыргыз элинин жыгачтан жасалган буюмдарына жана жыгачты иштетүү ыкмаларына А.Ф. Бурковскийдин эмгеги далил боло алат [2]. К.И. Антипина бир катар экспедицияларга катышышкан. Анын эмгеги түштүк аймактагы кыргыз калкынын этнографиялык өзгөчөлүктөрүн изилдегени менен баалуу. Кыргызстандын түштүгүндөгү материалдык маданияттын жана колдонмо өнөрдүн өзгөчөлүгүнө, анын ичинде жыгач иштетүү кол өнөрүнө айрыкча көңүл бөлгөн. Ал кыргыз элинин турмуш-тиричиликте пайдаланган жыгач буюмдарына, идиш-аяктарына жана алардын жасалыш ыкмаларына, аны менен катар тактайларга түшүрүлгөн оюуларга өзгөчө көңүл бурган [3].

К. Антипина көл өнөрчүлүктө жүндөн жасалган буюмдарды өндүрүүдө боёо маанилүү жүрүм экендигин, кыргыздар өсүмдүктөрдүн тамырын, бутагын, жемишин колдонушарын жана көк, кызыл, сары, ток сары түстөрдү жакшы көрүшөрүн белгилейт. Боёк катары чүкүрү, ышкын, кымыздык, ат кулак өсүмдүктөрүн жана дарактардан болсо: кеч күздө тыттын жана өрүктүн тамырын казып алышып, анардын жана жаңгактын кабыгынан кара түстү алышкандыгын жазган [3].

Этнограф А. С. Акматалиев кыргыз жергесин түгөл аралап кыдырып (*анын кызыгуусу Лейлек районунун “Искра” жана Калинин атындагы жети жылдык мектептерде мугалим, директор болуп иштеп жүргөндө баишталган деп берилет*), көл өнөрчүлүктүн көп кырдуу, ар тараптуу түрлөрүн терең изилдеген. Кыргыздардын этнографиясын, каада-салтын, тарыхын, маданий байлыгын, айрыкча кол өнөрчүлүгүн ийне-жибине чейин жазып калтырган [4]. Ал кыргыздардын этнографиялык материалдарын чогултуп, кыргыз элинин айрым салттуу буюмдар жана аларды жасоо ыкмаларынын кыскача сөздүгүн түзгөн жана боз үйдүн (этнографиялык этюддар) бардык элементтерин жиликтеп, боз үйдүн табиятын б. а. көркөмдүккө, математикалык так эсепке, физикалык тең салмакка ээ экендигин белгилейт.

Этнограф К.Мамбеталиева 1958-1960-жылдары Кыргыз ССРнин түштүк бөлүгүндөгү көмүр өндүрүлгөн Сүлүктү, Кызыл-Кыя, Таш-Көмүр, Көк-Жангакта жашаган кыргыз-кенчилердин турмуш-тиричилигин жана маданиятын, үй-бүлөлүк мамилелерин атайын изилдөөгө алган. Анын эмгегинде Сүлүктү жана Кызыл-Кыя аймагында жашаган

аялдар тиштерин кара түскө боёшуп, сулуулук каражаты катары *тиш калы*, беттерине, колдоруна жана эки каштын ортосуна *хал* (кал, татуировка) койушат, *хна* менен тырмактарын боёшот деп маалымат берилет [5].

Алар менен катар этнографиянын айрым жактары филолог-окумуштуу К. К. Юдахиндин материалдарында чагылдырылат. Ал 1947-жылы февраль айында Ош облусунун Лейлек районундагы Лейлек колхозунда, Катраң, Тогуз-Булак сельсоветтеринде болуп, жергиликтүү кыргыздардын тилин, турмуш-тиричилигин жазып калтырган. Кыргыз таануучу К.К. Юдахин Лейлек жергесиндеги түштүк лексикасында түндүк диалектилеринде жок көптөгөн элементтер бар жана алардын түшүндүрмөсүн түштүк кыргыз чарбасында жана эзелки кыргыз-өзбек-тажик байланыштарында оңой эле табууга болот деп төмөнкүдөй мисалдарды келтирген: жергиликтүү кыргыздар *ширни* – (бекмес) коюу жүзүмдөн же башка мөмө – жемиштен жасалган шербет, шире; *кыям* – ширниден бир канча коюу маңыз; *шиңгил* – жүзүмдүн бир бөлүгү деп жазган [6].

Академик А. А. Алтымышев Кыргызстандын табигый дары-дармектери, дары чөптөрү тууралуу эмгектерди жарыялаган. Ал өзүнүн эмгектеринде дары чөптөрдү чогултуу, аярдоо, пайдалануу жөнүндө, дары чөптөрдүн аймактык өзгөчөлүктөрү жөнүндө талдоо жүргүзгөн [7].

Этнограф Э.Ж. Сулайманов биз изилдөөгө алган аймактарды кыдырып, бир топ материалдарды жыйнаган, өз эмгектеринде кыргыздардын териден жасалган ат жабдыктарын даярдоо, анын ичинде ээрди жасоо жана боз үй жөнүндө баалуу эмгектерди жазган [8; 9].

Соңку 1985-жылдардан баштап кыргыз элинин этнографиясына өзгөчө көңүл бурулуп, аларды ар тараптан изилдеп, кыргыз этнография илимине өздөрүнүн жеке салымдарын кошо алышкан бир топ жаш илимпоздор пайда болду. О.Э. Капалбаев XIX к. - аягы XX к. башында кыргыздардын салттык жыгаччылыгы жана көнчүлүгү сыяктуу өзүнө таандык башка элдердин маданиятынан айырмалып турган, көркөм кол өнөрчүлүктүн негизги түрлөрүн ачып берген [10].

Ч.Т. Сатыбалдыева көркөм кол өнөрчүлүктүн бир түрү-салттуу саймачылык өнөрүн жазган, түштүк, түштүк-батыш кыргыздарынын саймачылык (кеште деп айтышкан) өнөрүндө өсүмдүктөргө басым жасап, туш кийиз, аяк кап, балыш (жаздык), кийим парда, ийне сайгыч, дикак ж. б. алардын мотивдерин түшүрүп, “гүл”, “бутак”, “арча”, “бадам” жана “калемпир оюм”, “арча бутак”, “жийде гүлү”, “анар”, “гүлдүн сотосу”, “тал барки” деп аташкандыгын, элдик колдонмо-жасалга өнөрүндөгү кыргыз саймаларынын ачыктыгын жана кооздугун, алардын түрлөрүн, табигый боек катары өсүмдүктөрдү пайдалангандыгы туурасында маалыматтарды берет [11].

Т. Чоротегин Махмуд Кашгари-Барсканинин мезгилин анын чыгармасы аркылуу карап, «Дивану лугати ат-түрк» эмгегинде кол өнөрчүлүккө, анын ичинде өсүмдүктөргө, оорулардын аталышы, табыптарга байланыштуу маалыматтарды келтирип өткөн. Аны төмөндөгүдөй берет: “от” – мал, чөп, өсүмдүк. “от өнди-от өндү, чөп өсүп чыкты. «от-дары чөп, от ичтим-дары ичтим”. Табып маанисиндеги “отачи” деген сөз да ушундан келип чыккан. “ем” – эм, шыпаа, даба. Эмдөөчү, табып, “емчи” дешет. Ерүк – шабдаалы, өрүк, кара өрүк өндүү мөмөлөрдүн жалпы аты. “түлүк өрүк-шабдаалы, “сары өрүк-өрүк, “кара өрүк”-кара өрүк. Үзүм-жүзүм. Ысрык-ысырык.

Ендуз – антыс жылкынын ичи ичи ооруганда пайдалануучу дары чөптүн тамыры (карындыз). “ендуз” болсо ат өлмөс” карындыз болсо ат өлбөс. Анткени бул чөптүн тамырын жанчып ыландаган аттын мурдуна тамызса ат айыгат [12].

Антрополог Ч. Турдалиева өз эмгегинде британиялык агент Ф. Янгхазбенд Фергана жана Алай өрөөндөрүндөгү кыргыздар дыйканчылык менен алектеништерин белгилейт деп жазган. Советтик мезгилде өнөр жай шаарлары болгон Сулюкта жана Кызыл-Кыя шаарларында жашаган аялдар өсүмдүктүн жана зооморфтук мотивдер түшүрүлгөн кооз тагынчактарды тагынышкан деп жазган [13].

М. Ажыкан уулу XIX к. аягы - XX к. башындагы кыргыздардын жана тувалыктардын материалдык маданиятындагы үйдүн, үй буюмдарынын, ат жабдыктарынын айрым бөлүктөрүн жасоодо колдонулган жыгачтар тууралуу маалыматтарды келтирет [14], Н. Султаналиева салттуу өрмөкчүлүктү изилдеп, жүндү сабоодо, боеодо, өрмөктө согууда колдонулган флорадан алынуучу аспаптар менен боёктор жөнүндө маалыматтарды баяндайт [15], Н. Маразыков Кыргызстандын түштүгүндөгү салттуу туруктуу турак

жайларга арналган изилдөөсүндө үй курууда, үйгө байланыштуу ырым-жырымдарда колдонулган флора тууралуу маалыматтарды кеңири чагылдырган [16], Э.А. Саркашкаев кыргыздардын мал ылаңдарын дарылоодо флораны колдонуунун салттуу ыкмаларын [17] ал эми, Н.Тентигүл кызы өзүнүн илимий эмгегинде кыргыздардын салттуу дарыгерчилигинде эмчилер табыптар оору-сыркоолорду жаратылыш берген ар-кыл шыпалуу заттар, өсүмдүктөр менен айыктырып келишкендигин белгилешет [18].

Профессор А.А.Асанканов кытай кыргыздарына жасаган экспедициялык изилдөөлөрүнүн натыйжасында жазган эмгегинде Синыцзяндагы кыргыздардын флораны пайдалануусу тууралуу да маалыматтарды берет [19].

Кыргызстандын өсүмдүктөр дүйнөсүн изилдөөгө, тактоого, аталыштарын иретке келтирүүгө окумуштуу М.М. Ботбаева зор салым кошту. Бизди курчап турган айлана-чөйрө туурасында, жашыл жаратылыштын адамзаттын жашоосундагы мааниси, өсүмдүктөр дүйнөсүнүн ар түрдүүлүгү ошондой эле, өсүмдүк ресурстары, мал жайыттарын пайдалануу жолдору, жана башка көптөгөн илимий эмгектерди жазып калтырган [20].

Акыркы жылдарда кыргыздардын салттуу билимдерин изилдөөнүн үстүндө ар түрдүү багыттагы окумуштуулар эмгектенүүдө. Алар салттуу билимдер боюнча окуу колдонмолорду, монографияларды жарыялашууда [21; 22]. Бул эмгектерде кыргыздардын өсүмдүктөр дүйнөсү жөнүндөгү элдик түшүнүктөрү, жапайы өсүмдүктөрдү тамак-ашка, дарылыкка (элдик медицина, элдик ветеринария) пайдалануу ыкмалары тууралуу маалыматтар топтолгон.

Совет мезгилиндеги флораны изилдөө аймак таануучулук багыттагы изилдөөлөрдүн алкагында жүргүзүлгөн. Ошону менен бирге Кыргызстанда кыргыздардын флораны пайдалануусу кол өнөрчүлүктү изилдөөнүн алкагында гана жүргүзүлгөн жана этнограф К.И. Антипинанын эмгегин эске албаганда, түндүк аймактар менен гана чектелген.

Эгемендик жылдарда Кыргызстандын аймактарын этнографиялык изилдөө бир кыйла жанданды, мурда изилденген проблемалар тереңдетилип изилденүүдө же мурда каралбаган темалардын үстүндө изилдөөлөр жүргүзүлүүдө. Аларда флораны пайдалануу кеңири каралган, арийне, флораны пайдалануу, өзгөчө ар бир аймак бонча, өз алдынча изилдөөгө алына элек. Бул багытта совет мезгилине чейин да, совет мезгилинде да жана эгемендик жылдарда да атайын изилдөө болбогон.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Абрамзон, С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Л., 1971.
2. Бурковский, А.Ф. Из истории техники обработки дерева у киргизов. УЗИФ КГУ. Вып. №3. Фрунзе, 1954. – 94 с.
3. Антипина, К.И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южной части Ошской области Киргизской ССР. Фрунзе, 1962.
4. Акматалиев, А. Кыргыздын кол өнөрчүлүгү. Бишкек: Кыргызстан. 1996.
5. Мамбеталиева, К. Быт и культура шахтеров-киргизов каменноугольной промышленности Киргизии. Фрунзе Изд-во АН Кирг ССР, 1963.
6. Юдахин, К. К. Из Лялякских материалов. ТР. Ин-та яз.и лит. и истории. Вып. II, Фрунзе, 1948.
7. Алтымышев, А.А. Лекарственные богатства Киргизии. Фрунзе, 1976.
8. Сулайманов, Э.Ж. Полевые исследования института этнографии. М.: 1983.
9. Сулайманов, Э.Ж. Кыргыздардын ат жабдыктары – элдик маданияттын эстелиги. Методикалык рекомендация. Фрунзе. 1988.
10. Капалбаев, О.Э. Кыргыздардын салттык жыгаччылыгы (тарыхый-этнографиялык изилдөөлөр XIX к. аягы XX к. башы) тарых илим. канд. окум. даражасын изденип алуу үчүн жазылган автореф. Бишкек, 2007.
11. Сатыбалдыева, Ч.Т. Традиционное вышивание кыргызов во второй половине XIX – начале XX вв. (на примере юга Кыргызстана) тарых илим. канд., дисс. автореф. Бишкек, 2009.
12. Чороев, Т.К. Махмуд Ибн Хусейин Ал-Кашгари жана анын “Туркий тилдер сөз жыйнагы” Фрунзе: Кыргызстан. 1990.
13. Турдалиева, Ч. ж. Западные путешественники и исследователи о кыргызах и Кыргызстана (вторая половина – начала вв). Бишкек, 2009.
14. Ажыкан уулу М. Кыргыздардын жана тувалыктардын материалдык маданиятындагы байланыштары (XIX к. аягы-XX к. башы) тарых илим. Канд. Окум. Даражасын изденип алуу үчүн жазылган дисс. Бишкек, 2013.
15. Султаналиева, Н.И. Кыргыз элинин салттуу өрмөкчүлүгү [Текст] / (XIX кылымдын аягы-XX кылымдын башы) тарых илим. канд., дисс. авторефераты. Бишкек, 2010.
16. Маразыков, Н.К. XIX к. аягы – XX к. башындагы Кыргызстандын түштүгүндөгү салттуу туруктуу турак жайлар. Тарых илим. канд. окум. даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты. Бишкек, 2015.
17. Саркашкаев, Э.А. Кыргыздардагы мал ыландарын дарылоонун элдик салттары (XIX к. аягы – XX к. башы. Кыргызстандын түндүгүнүн материалдарынын негизинде) тарых илим.канд. дисс. Бишкек, 2015.
18. Тентигүл кызы Назира. Кыргыздардын салттуу дарыгерчилиги (XIX к. аягы – XX к. башы) тарых илим. канд., дисс. автореф. Бишкек, 2015.
19. Асанканов, А. А. Жуңго шинжаң кыргыздар – Кызылсуу кыргыз басмасы. 2010.
20. Ботбаева, М.М. Кыргызстан өсүмдүктөр дүйнөсү. Бишкек, 2012.
21. Кыргыз элинин уюткулуу сырлары. Өсүмдүктөр дүйнөсү. Бишкек, 2013.
22. Кыргыз элинин уюткулуу сырлары: нукура кыргыз даамы. – Бишкек, 2013.